

כללים

'איתיביה... ורבא אמר... איתיביה... הכא נמי כדרבא. איתיביה... הכא נמי כדרבא. איתיביה... הכא נמי כדרבא. איתיביה... הכא נמי כדרבא. (כאן ובב"מ מט: ובזבחים צא. וע' ביבמות צא: בתד"ה ת"ש ובב"ק מב: ד"ה ונימא ובספר נחלת דוד ב"מ ט. על רד"ה ש"מ) על ריבוי הקושיות המתורצות כולן בתירוץ אחד שכבר נאמר. ובמקום אחר (שבת מג.) כתבו התוס' שהמקשן רוצה לברר שמא יש לתרץ בכל מקום ומקום בענין אחר יותר מרווח.

הסברים נוספים נאמרו בדבר; אמנם ידע המקשן את התירוץ, אלא שסובר שהוא דחוק, ובא להראות לתרצן שאותו דחוק צריך לסובלו בהרבה משניות (חכמת מנוח ב"מ כא:).

וריעב"ץ כתב שכן דרך התלמוד להגדיל תורה ולהאדירה. ועוד, כל אותן שאלות לא אמורא אחד שאלן אלא הן קיבוץ שאלות שנשאלו ע"י כמה חכמים בהודמנויות שונות.

(כיו"ב כתב הריטב"א בב"מ שם. אלא שכבר העיר בספר מגדים חדשים (שבת מג.) על הריעב"ץ, שכתב זאת כהסבר בסוגינתו, ואין זה מתקבל ממשמעות הלשון 'איתיביה' [בלשון יחיד, ולא 'מיתיבי'] שמורה שאותו חכם שהקשה בתחילה, ר' יוחנן, הוא זה שהמשיך להקשות.

וע"ש במגדים חדשים דברים נוספים (מהשל"ה – תושבע"פ כלל אף, ד"ה לפעמים המקשן; מהרש"א מהדו"ב וערוך לנר יבמות צא: בענין זה).

דף מג

'אמר אביי: אין, רישא וסיפא במוצא ומציעתא בעושה. רבא אמר: כולה במוצא ומציעתא רבי יהודה היא...' – מצינו במקומות רבים שנחלקו שיטות אביי ורבא באופן ישוב סתירות במשנה או בברייתא; אביי העדיף להעמיד כל אחת באוקימתא שונה, ורבא מעמיד אליבא דתנאי, וכמו בסוגינתו [וכבר נחלקו כיו"ב אמוראים ראשונים – ע' בקדושין סג: ובתו"י שם]. הנה ציון המקומות; –

ברכות מז: (וע' גם שבת נב. ושם עד. וע"ש עה.); ראש השנה כ. יומא מא: ביצה יד (וע' תענית ד; כתובות מז:); קדושין לט: בבא בתרא פ (וכיו"ב שם קמ:); זבחים מג. צז. תמיד כז. (וכן בב"מ נב. העמיד רבא במחלוקת תנאים, ודלא כאביי. וכן ע"ש בע"ב שרבא לא ניח"ל בהעמדת אוקימתא כתי' אביי ותירץ באופן אחר).

אולם יש לציין שמצינו תופעה הפוכה; בזבחים עה–עט שאביי העמיד ב'הא דידיה הא דרביה' ורבא העמיד באוקימתא. וגם בשבועות יג. אביי העמיד בפלוגתא ורבא תירץ באופן אחר [אם כי לא באוקימתא מסוימת]. וגם בב"מ נא: נראה לכאורה שהיפכו שיטתם, אך ע"ש ברמב"ן ורשב"א דרבא לא פליג אדאביי (ע"ש ביוסף דעת). וצ"ב.

'סר אפיס' – כך נקרא שמו, ומצוי בספריהם. והתלמוד חילקו בכוונה לשני שמות דרך גנאי, כלומר שר של אפס ותוהו. גם 'סר' מלשון סר ריחו, הבאיש (ריעב"ץ. וראה בספר 'ניצוצי אור' להר"ר מרגליות. ובכת"י מינכן: 'סרפיס').

'עובד כוכבים מבטל בעל כרחו' – אף על פי שכל מעשה הנעשה באונס גמור אינו מתייחס אל האדם, וכאילו לא עשאו, יש לומר שכאן שונה כיון שבעצם הע"ז ראויה להתבטל ויש מצוה בביטולה [אם כי אין הנכרי מצווה על ביעור עכו"ם, אבל ודאי אם ביטלה מצוה קעביד], הלכך מועיל ביטול אפילו באונס.

דוגמא לדבר: למאן דאמר מצוות אין צריכות כוונה, מי שכפאווה גויים ואכל מצה בליל פסח יצא ידי חובתו – שכיון שמוטל עליו חיוב לאכול, גם באונס יש כאן קיום מצוה כי סוף סוף נעשה מה שמחוייב להעשות.

עוד אפשר טעם אחר; כיון שרואה הנכרי שאין העכו"ם מצילתו מיד הישראל, וגברה יד ישראל עליו לבטלה, הריהו מבטלה באמת (עפ"י שו"ת עונג יום טוב סוס"י קמז).

'לא יעשה אדם בית תבנית היכל... מנורה תבנית מנורה... לא תעשון כדמות שמיים...' – שונה איסור עשיית תבנית מקדש וכליו, מאיסור עשיית חמה ולבנה וכו', הגם ששניהם נלמדו מכתוב אחד – **'לא תעשון אתי'**; איסור עשיית מקדש וכליו, הואיל וניתן לעשות כמותם ממש, מתפרש **'לא תעשון'** כפשוטו, עשיית תבנית כמותם ממש. ואילו חמה ולבנה שאי אפשר לעשותם כמות שהם, ודאי כוונת הכתוב לאסור כל דבר כדוגמתם, ולכן גם ציור בכלל האיסור. לא כן במנורה וכד', ודאי אין איסור לצייר דמות מנורה שבמקדש (עפ"י תוס' יומא נד: תורת חיים).

עוד על חילוק ביסוד הדין בין עשית צורות ושמיין, ובין תבנית מקדש וכליו [שנראה מדברי הרמב"ם שיסוד האיסור באלו משום מורא מקדש] – ע' בשו"ת בית אפרים או"ח י; אבי עזרי (תנינא) סוף הל' בית הבחירה.

(ע"ב) 'לא תעשון אתי – לא תעשון אותי' – כדמות שאני מתראה בה לנביאים. וכן **'אופנים ושרפים וחיות הקדש ומלאכי השרת'** – כלומר בדמות שהם נראים בה במראה הנבואה, דהיינו

אדם שיש לו כנפיים (עפ"י ר"ן ועוד).

לדעת הרמב"ם אסור לעשותם בין בולטים בין שוקעים. וכתב הכסף-משנה שכך היא גם שיטת התוס'. ובספר אור שמח (ע"ז ספ"ג) העיר שהתוס' לא דיברו אלא בחמה ולבנה, ולא על שמיים שבמדור העליון. והוסיף להוכיח מדבריהם שמחלקים בכך, שבמלאכים אינו חייב אלא בצורה בולטת [שו"ר שכן כתב הגר"א (יו"ד קמא, כא) בדעתם].

ובאר שם טעם החילוק; חמה ולבנה מציירים אותן לפי המוחש בחוש הראות, והרי אין הם נראים לעין בולטים. ואולם שמיים שבמדור העליון שאינם נראים במוחש, והציור הוא לפי תואר הויותם בדמיון ובמחשבה, אם כן כמו שהם בולטים, כן האיסור לעשותם – דוקא בכליטה.

וסברתו צריכה באור, הלא כיון שמציאות המלאכים רוחנית, אין הם 'בולטים' במובן הגשמי [ואדרבה, חמה ולבנה דוקא בולטים], ואם כן מאן יימר שלפי דמיון תאורם בשכל הינם בולטים. [וזה נראה טעם הכס"מ שכתב שלפי התוס' אסור בין בולטים בין שוקעים].

ואולם לפי מה שכתב הר"ן שעשיית דמותם היא כפי שמצטיירת אצל הנביאים, יש לומר שהנביאים משיגים אותם כמציאות מוחשית ויתכן שמצטיירים בנבואתם כדמות בולטת ממש.

ליקוטים מפוסקים ראשונים ואחרונים

תבנית מנורה – כתבו הפוסקים (שו"ת מהרי"ק עה; יו"ד סוס"י קמא) שכיון שאין מידות המנורה מפורשות בתורה – אסור לעשות מנורה בת שבעה קנים אפילו אינה גבוהה י"ח טפחים כבמקדש. והוא הדין כשאין לה כפתורים ופרחים וגביעים – אסור (וכמו שכתבו הפוסקים ביו"ד שם).
ויש מקילים בקנים שאין בהם בית קיבול לשמן אלא משמשים לנרות מוצקים של שעה וכדומה. ויש חולקים (ע' פתחי תשובה שם סקי"ד).

בשו"ת יחזה דעת (ח"ג סא) דן אודות מנורה חשמלית של שבעה קנים, שעשאוה לבית הכנסת, ונקט להתיר היות ואין לה כלל בית קיבול – אינה כתבנית מנורה שבמקדש, הלכך מותר אפילו לפי דעת המחמירים בשל נרות שעוה.

גם בשו"ת אגרות משה (י"ד ח"ג לג) כתב שהעושה באופן שאינו כשר במקדש כמותו, בדבר שהוא לעיכובא – נראה שמותר (וכמשמעות לשון הש"ך, דלא כמוש"כ בספר בכור שור (ר"ה כד.) ועוד. וע' בספר מקדש דוד קדשים סי' א סק"ג). וזה שאסור לעשותה גם כשהיא קטנה מ"ח טפחים, כנראה משום שגובהה אינו מעכב בדיעבד. וגם לשיטתו יצא שאם אין לה בית קיבול לשמן – מותר.

א. ע"ע במה שכתב בשו"ת שבט הלוי ח"ג קו. וראה אריכות רבה בכל הענין בפסקים וכתבים לגר"י הרצוג י"ד ח"א מג-מו. ובענין כשרות מנורה ללא גביעים כפתורים ופרחים – ע' ביוסף דעת מנחות כח.

ב. נראה פשוט שגם לפי השיטות שכל דבר שמעכב בפנים מותר לעשותו, אסור לעשות מנורת זהב שאינה עשויה מקשה אחת, הגם שפסולה למקדש – מפני שדין 'מקשה' אינו ענין לתבניתה אלא לדרך עשייתה. אלא שיש לעיין באופן שניכר עליה שלא נעשית מקשה רק בחיבורי מתכות, שמא דומה למשנה בתבניתה בדבר הפוסל, וכמו שעושה מעץ או מחומר פסול אחר, או שמא כיון שענין 'מקשה' אינו שייך לתבנית, א"כ גם כשניכר שאינה 'מקשה' אין כאן תבנית אחרת. עוד צידד שם שמותר לעשות כתבניתם כדי להתלמד, וככל שאר הצורות המותרות להתלמד – שהרי כולם נלמדים מאותו מקרא.

וכתב שנראה שגדר 'להתלמד' שייך גם כשאינו נוגע למעשה, אלא לידע את צורת המשכן והמקדש שבעבר, אף כי המקדש שלעתיד מידותיו יהיו שונות. וכל זה דלא כדעת הגר"ח זוננפלד זצ"ל שאסר לעשות צורת המשכן אפילו באנפין זעירין. ע"ש.

בספר משך חכמה (משפטים כ,כ) כתב שצריך לברר, אולי אין איסור אלא בעושה כדי להשתמש בדבר, מנורה להדליק בה, שלחן להניח עליו לחם וכיו"ב. ועוד צדד לומר שאין איסור בעשיית תבנית מזבח, וכמו שעשו השבטים שבעבר הירדן תבנית המזבח והסכים עמהם פינחס (וע"ע מקדש דוד קדשים ב סק"א).

עשיית דמות אדם – הרא"ש כתב שאין איסור אלא בדמות שלמה, ראש וגוף, אבל ראש לבד או גוף לבד – מותר. וכן מובא בשלחן ערוך (י"ד קמא, ז). וכתב הרמ"א בהגהתו שכן נוהגים. ובשו"ת שאלת יעבץ (קע. הובא בפ"ת שם סק"י) כתב שדברי הרא"ש אמורים רק בראש אטום ללא פרטי הפרצוף, אבל פרצוף גמור, אסור אף ללא הגוף.

ובשו"ת שבט הלוי (ח"ז קלד, ב) כתב שכל הגדולים חולקים על דברי הריעב"ץ, ובכללם מהרי"ט בתשובה (י"ד לה) – שהרא"ש דיבר בצורת פנים ממש, ואעפ"כ התיר ללא הגוף.

ואולם דעת הרא"ש אינה מוסכמת על הכל, וישנן דעות האוסרות גם פרצוף לבדו (סמ"ג לאוין כב). ונראה שכן משמע גם בדברי התוס' בד"ה לא תעשון. וכן נראה מתוך דברי התוס' להלן נב סע"ב, שגם צורת פרצוף ללא גוף אסורה, מדהוצרכו לומר שדוד ושלמה לא היתה צורתם מוטבעת על המטבע אלא שמם בלבד). וכתבו האחרונים שראוי לחוש לשיטה זו (ע' ש"ך וט"ז שם, ופתחי תשובה בשם השל"ה). אבל חצי פרצוף – כתבו התוס' שאין איסור בדבר. [והוא הדין לענין יצירת פרופיל – דמות הנראית במבט מן הצד. עש"ך קמא סק"ה]. ויש מתירים בפרצוף ללא ראש, כגון צורות פנים על תכשיטים, ויש מחמירים אף בזה [עפ"י החתם-סופר] (ע' בספר דברי חכמים י"ד פ"ה שהביא מהגר"ב זולטי ז"ל להתיר ואילו הגריש"א שליט"א רצה לאסור).

וכתבו הפוסקים ששיעור הפגימה דיה בפחיסת החוטם (בית לחם יהודה; שבט הלוי שם).

בשבט הלוי שם נקט כנהנה פשוטה שלדעת הריעב"ץ האוסר גוף וראש אטום, אין די בפחיסת החוטם או בשאר פרטי הפנים. ולכאורה יש מקום לומר שכשניכר הפחיסה, מודה ריעב"ץ שאין חשש, ורק בשעושה ראש אטום מלכתחילה, אסר משום

הצורה הכללית של דמות אדם, אבל אם ניכר שיש בו פגם – לא שמענו לאסור. והרי עיקר טעם הרא"ש משום ד'לא תעשו אתי' כתיב, כלומר שלם. וכן משום החשד, ואין חשד אלא בשלם. ולפי שני הטעמים נראה שמועילה פחיסה ניכרת.

עשו לו אחרים דמות אדם, או דמות מלאכים ושרפים וארבע פנים שבמרכבה – שיטת מהר"ם מרוטנבורק (עתוס' ביומא נד) והר"ן, שאסור להשהותם מן התורה. ורק לענין חמה ולבנה וכוכבים אמרו בסוגיא שאין איסור בהשהיה מן התורה אלא משום החשד, ובאותם אופנים שאין חשד – מותר (ע"ש מקור הדברים ובאור מהלך הסוגיא לשיטה זו).

ואולם דעת שאר פוסקים (עתוס' כאן ור"ה כד; יו"ד קמא) שהשהיה אינה אסורה אלא מפני החשד, אם חשד שעשאו (ע' רמ"א סעיף ג ובהגר"א סקכ"א בשם תוס'), או חשד לעבודה – בצורות שעובדים להן. ובאופנים שאין חשד, כגון מה שאמרו שברבים אין חשד, וכיו"ב – מותר (וכן הוא בשו"ע קמא, ד).

יש שכתבו שבזמנינו שאין חשד עבודה זרה בצורת אדם, אין איסור השהיה לצורת אדם שלמה (העמק שאלה יתרו נז. וכן משמע בחכמת אדם פה.ו. וכן סמך על שיטה זו הגר"י הרצוג (כרך ד, סי' מד ועש"ע בסי' מה). ואולם כמה פוסקים בתשובותיהם נקטו בפשטות לאסור.

מפוסקי דורנו דנו על בובות משחק; ע' בשו"ת יחווה דעת (ח"ג סג) שכתב שנראה שאין כלל איסור בעשייתן, וכל שכן לסחור בהם ולקנותם ולהשהותם.

הביא שם מממה פוסקים שאין שייך חשד ע"ז בצורות אדם בזמן הזה, וכל שכן בבובות משחק. ונראה שאף אם נאמר שהחשד שנאמר כאן היינו שיחשדו שעשאו ולא משום חשד שעבד להם (ע' בהגר"א סקכ"א שכתב כן בשם התוס'), י"ל שגם חשד כזה אין שייך בבובות. אך מ"מ אילו היה איסור בעשייה, היה מקום לדון לאסור את המסחר והקניה שלהם, משום מסייע ביד עוברי עבירה. [ואף לנכרי אסור לעשותם (ע' רמב"ם הל' מלכים ט), וכנראה שהוא בכלל הלכות עבודה זרה שנצטוו, וכמו שבאר באגרות משה יו"ד ח"ב נה. (ולא הבנתי דבריו שם בסי' נד שנקט בפשיטות ללא שום פקפוק שאין הנכרי מצווה בעשית צורות לגוי, והתיר משום כך במקום הצורך לעזור לנכרי בהקמת אנדרטה. וצע"ג, הלא מפורש ברמב"ם לאיסור). ויש שכתב בדעת התוס' שאין איסור לנכרי לעשותם – ע' בשו"ת בית זבול ח"ב יב, יא], ולא יועיל מה שאין כאן משום חשד.

אבל כנראה עיקר סמיכתו להתיר היא מפני שאין זה בכלל דמות אדם שנאסרה, כי צורתם וענינם מוכחת עליהם שאינם אלא למשחק בעלמא. וכן שמעתי בשם הגרש"ז איערבך וצ"ל.

ואולם בשו"ת שבט הלוי (ח"ז קלד) כתב כ'דבר פשוט' שבובה בעלת צורה שלימה עם פנים שלימות – אסור להשהותה וצריך לפגום בצורתה, ודי בפחיסת החוטם כנ"ל. (וצ"ב שלא הזכיר מדברי התכמת אדם (פה,ו) שנראה שנוקט שאין איסור השהיה בזמן הזה בצורת אדם, שאין שייך שם חשד שעובדה). וכן מובא בשם החזו"ן-א"ש (דינים והנהגות' יו"ד ד, א) שאמר להסיר אף או עין וכיו"ב מהבובה. וכן מובא בשם פוסקי דורנו, שאעפ"י שהעולם מקלים בזה, ראוי להחמיר ולהוציא עין וכד'. ויש מי שכתב שאף צביעת עין אחת מועילה (ע' דברי חכמים יו"ד פ"ה בשם הגר"ח"פ שינברג שליט"א).

ע' בשבט הלוי (שם בסוף התשובה) שנסתפק אודות עשיית עוגיות עם צורות לבנה וכוכבים, שמא אין שייך האיסור באוכלין. והסיק שיש להמנע מכך. עוד מובא בשם הגר"מ אליהו שליט"א (מקראי קודש להגר"מ הררי – פורים יד הערה מט) שאין להדביק צורות כוכבים מוכספים על בגדי הילדים בתחפושות וכד' מפני שהיא צורה בוטלת. ויש מצדדים להתיר (ע"ש בשם הגר"ש ישראל).

צורת אדם שאינה בולטת – מחלוקת רמב"ם וראב"ד (עכו"ם ג, ב) בדבר. והרמב"ן והריטב"א והר"ן כתבו להחמיר כהראב"ד. וכן פסק הט"ו (קמא סקי"ב), ודלא כהשלחן-ערוך שכתב להתיר, כהרמב"ם.

והיו מגדולי ישראל שהחמירו ומנעו אחרים מלציירם או לצלמם (ע' שו"ת שאילת יעבץ ח"א קע – על אביו החכם צבי; שו"ת דברי מלכאל ח"ג נח ועוד).

ואמנם כתבו פוסקים אחרונים שעיקר ההלכה להקל בדבר, ובפרט בחצי גוף או תמונת פרופיל, וכנ"ל (ע' בשו"ת דעת כהן סו; יחזה דעת ח"ג סג).

ובשו"ת שבט הלוי (ח"ז קלד, ה) לא הכריע בדבר. וכתב: 'קשה לי להורות בזה, וגם מסופק אני אם מעשה צילום בגדר 'לא תעשון' בדין זה, כיון שהצורה נרשמה מאליה ע"י פעולות הידועות בפוטו'.

ואודות תצלום של החמה בשעת שקיעתה וכדומה – כתב בשבט הלוי (שם אות ו), אף שאין ברור אם בצילום יש איסור ד'לא תעשון', מכל מקום איסור שהייה נראה שיש בדבר.

צריך עיון מה טעם לאסור, הלא איסור שהייה בחמה ולבנה מבואר בסוגיא שהוא משום חשד. ולא מיבעיא לשיטת הר"ן שכתב שבזמן הזה שאין עובדים אין שייך חשד, אלא אף לשיטה המובאת ברמ"א (בסעיף ג) שגם כשאין עובדים לה אסור (וכבר תמחו על כך הש"ך והגר"א שם), לכאורה טעמה של שיטה זו שהחשד אינו משום עבודה, אלא חשד שיחשדוהו שעשה את הצורה (וכמו שהזכיר הגר"א), והרי אם נוקטים שבמעשה הצילום אין איסור ד'עשיה', אין שייך חשד בזה.

וכנראה דעתו שכיון שבעבר עבדו לחמה, נאסרה עשייתה בהחלט גם עתה שאין חשד. אך הרי מבואר בגמרא שבאופנים דליכא חשד מותר, וזהו המקור לדברי הר"ן. ועל כן מסתבר יותר שהשיטות האוסרות טעמים משום חשד עשיה (כמוש"כ הגר"א), וכאמור אין זה שייך לפי ההנחה שאין איסור דעשיה בצילום.

ובשו"ת מנחת יצחק (ח"י עב) החמיר עוד לאסור צילום צורת חמה ולבנה אפילו אם לא יפתח מזה תמונה אלא הקרנת הסרט בלבד, שאין חילוק לענין זה בין דבר המתקיים לשאינו מתקיים (ופרט זה כתב מסברא).

ונראה שהחמיר להחשיב את הצילום וההקרנה כעשיה, ולפי דבריו יצא שלשיטות המחמירים בצורת אדם אפילו אינה בולטת (וכמו שכתב הט"ז להחמיר בזה להלכה), אף צילום דמויות אסורה, גם כשאינו עושה תמונה. וחומרא זו לא שמענו.

להתלמד – כתב בשו"ת שבט הלוי (ח"ז קלד, ח) שמוותר לצייר שמש וירח וכוכבים לילדים כאשר לומדים ענייני בריאת העולם, או כשמציירים חלום יוסף בפרשת וישב, שכל זה בכלל 'להתלמד'.

[ובשו"ת מנחת יצחק (ח"י עב) פקפק בענין 'להתלמד' למעשה. וצ"ע].

ויש דעות הנוקטות שלילדים קטנים מותר לצייר דמות חמה ולבנה, לפי שאין זה ציור ממש. ואין הדבר מוסכם (ע' בספר דברי חכמים יו"ד פ"ה, דעות הגר"פ"ש והגר"ש"א שליט"א).

צורות שאר חיות – אפילו נשר או אריה ושור – דעת רוב ככל הפוסקים שאין איסור בדבר [ודלא כהאור-זרוע. ע' הגהות אשר"י כאן], ורק לעשות ארבע פנים שבמרכבה יחדיו אסור. וע' בזה באריכות ובפרטי השיטות, בשו"ת אגרות משה (יו"ד ח"ב נה).

ומן הטעם הזה כתב שם, אין להחמיר בצורות אריות שעל גבי הפרוכת, כמו שנוהגים הרבה לעשותם. ואף כי יש שמחמירים בזה, אין למחות ביד המקלים – ואין להחמיר בזה במקום שלא נהגו החומרא'. ואילו בשו"ת יחזה דעת (ח"ג סב) הרחיב בדבר ומסקנתו לאסור לתלות פרוכות כאלו שמצויירין בהן אריות וכדו'. וגם אם בנו צורת אריות מברונזה וכדומה – צריך להסירם.

דף מד

'לא נתכוין אלא לבודקן כסוטות' – יש מי שפרש [דלא כרש"י ותוס']: אכן לא נתקיימה שם מצות